

PRIORITERADE OCH NEGLIGERADE OFFER. Reflektioner över den ekonomiska brottslighetens viktologi¹

AV SVEN-ÅKE LINDGREN

*This paper explores different aspects of white collar victimization. It begins by investigating why the victims of white collar crime are so easily neglected and marginalized. Salient aspects of white collar victimization are then categorized on the basis of classic, criminological concepts. Second, it examines the victim categories articulated in the Swedish discourse on white collar crime during the period 1975 - 1997. This analysis reveals that direct victimization typically involves economic harms against the state and private enterprise, although democracy, social welfare, and the overall market economy are indirectly affected as well. Tendencies indicating an increasing emphasis on categories such as enterprises, business economy and the market are presented, as well as growing claims to focus on individual victims, e.g. business owners, employees, consumers, honest taxpayers, etc. Third, the question of women as victims of white collar crime is touched upon, mainly in relation to harmful products from the pharmaceutical industry and gender-based wage discrimination. Finally, a typology of white collar offending based upon the characteristics of both victims and offenders is presented. This typology provides the basis for an extended definition of white collar crime, one based more upon victimological considerations than on the traditional criteria of the offender's social status, organizational traits, or personal motives.**

INRIKTNING OCH UPPLÄGGNING

Syftet med denna uppsats är att diskutera viktologiska aspekter av fenomenet ekonomisk brottslighet. Jag börjar med en kortfattad redogörelse för några av de faktorer som gör att den ekonomiska brottslighetens offerskap lätt hamnar utom synhåll, för att därefter med hjälp av några centrala kriminologiska begrepp diskutera och kategorisera denna brottslighets viktologiska aspekter. Efter denna teoretiska genomgång redogör jag för de offerkategorier som förekommer i den svenska diskursen om ekonomisk brottslighet under perioden 1975-1997. Kontinuiteter och förändringar ringas in och relateras till olika politiska partier. Frågan om kvinnor som offer för ekonomisk brottslighet diskuteras mot bakgrund av en del studier som särskilt avhandlar denna förbisedda dimension. Därefter presenteras en sammanfattande typologi över tänkbara brotts- och offerkategorier. I ett avslutande avsnitt sammanfattas de belysta offeraspekterna och jag diskuterar, och argumenterar för, en utvidgad och mer brottsofferinriktad definition av

* Title in English: *Prioritized and Neglected Victims: Reflections on the Victimology of White Collar Crime*. Original in Swedish.

fenomenet ekonomisk brottslighet. Några handlingsmöjligheter och därmed förbundna avsigtsidor och hinder skisseras också.

Med ekobrottsdiskurs avses den strukturerade offentliga diskussion om ekobrottslighetens olika sidor som artikuleras inom skilda arenor. Vi har här att göra med framför allt den politiska arenan, myndighetssfären, den massmediala arenan och forskarsamhället. Det konkreta dokumentmaterial på vilket jag bygger min framställning om den svenska ekobrottsdiskursen består av det s.k. riksdagstrycket, kongressmaterial från socialdemokratiska partiets kongresser, utredningar och forskningsrapporter samt tidskrifts- och tidningsartiklar. Materialet är på intet vis enhetligt. Tvärtom kan och bör det viktas med avseende på olika dimensioner. Här finns material med avsevärd tyngd i förhållande till ett visst empiriskt fält (t.ex. rättegångsdata i form av återgivna ekobrottsmål, kriminalstatistiska uppgifter om olika brottskategorier, ekonomiska beräkningar av ekobrottslighetens omfattning), och material med tyngd visavi en annan del av verkligheten (t.ex. retorikfyllda, argumentativa texter som både indikerar och döljer renodlade ideologiska intressen).²

VIKTIMISERING UTOM SYNHÅLL

I Sverige är ekonomisk brottslighet liktydig med näringslivskriminalitet, vilket betyder brottslighet med ekonomiskt vinningsmotiv som utövas inom ramen för en i övrigt legal näringsverksamhet. Den ska därtill ha kontinuerlig karaktär, vara systematisk och av stor omfattning, röra stora samhälleliga värden eller drabba grupper av enskilda.³ Vad skiljer denna form av brottslighet från vanlig s.k. traditionell brottslighet? Finns det några signifikanta särdrag hos den mångfald lagstridiga förfaranden som samsas inom beteckningen ekonomisk brottslighet? Det är möjligt att framhålla åtminstone tre väsentliga kännetecken (Weisburd och Schlegel 1992):

1. **Organisation** – brottsligheten sker i skydd av och med hjälp av en legal organisation, vars omfattning, struktur och kultur är av stor betydelse för brottets beskaffenhet;
2. **Viktimisering** – offren är ofta ovetande om de brottsangrepp de utsätts för. Den direktkontakt mellan gärningsman och offer som är typisk för konventionella vardagsbrott saknas i detta fall. Så är det även i fall av viktimisering som leder till dödsfall och fysiska skador, exempelvis vid arbetsplatsolyckor, skador till följd av otillåtna utsläpp eller miljöfarlig avfallsdumpning samt försäljning av bristfälliga, skadliga och hälsovådliga produkter;
3. **Straffåtgärder** – till följd av låg upptäckningsrisk, svårigheter att fastställa ansvar vid brott inom ramen för komplexa organisationer, den straffrättsliga kontrollapparatusens allmänna inriktning och kompetensprofilen hos dess tjänstemän, gärningsmannens sociala status, möjligheter till resursstarkt försvar m.m., uppstår särskilda problem vid den rättsliga hanteringen av denna brottskategori. Det talas i detta sammanhang ofta om "tuff lagstiftning -svag tillämpning".⁴ Om

man med det senare avser prioriteringar och resursstyrning inom rättsystemet i stort, möjligheter till upptäckt samt effektivitet i förundersökningsledet, torde det stämma in även på svenska förhållanden.

Särdragen ovan är analytiskt differentierade, men i empirisk mening går de i varandra och förstärker ömsesidigt varandra. I denna uppsats ska jag dock lyfta ut och uppehålla mig vid det offerskap som den ekonomiska brottsligheten förorsakar.

Utän större överdrift kan man påstå att denna typ av viktimisering lyser med sin frånvaro i den viktimologiska litteraturen (Levi 1992, Fattah 1992, Elias 1993, Mawby och Waklate 1994). I internationella översikter och antologier förekommer förvisso en och annan artikel samt en del mindre fallstudier (Shichor 1989, Levi 1992, Jesilow m.fl. 1992). Men annars intar den ekonomiska brottslighetens offer en anmärkningsvärt underordnad och ofta marginaliserad position. I kända arbeten av exempelvis Edwin Sutherland (1949), Marshall Clinard och Peter Yeager (1980) samt James W. Coleman (1994) nämns förvisso offerkategorier som konsumenter, konkurrenter, aktieägare, anställda och mer abstrakta offer som staten och miljön. Men problematiseringen gäller i allt väsentligt förövarnas sociala ställning, företagsstrukturens betydelse, olika lagstridiga förfaranden, lagstiftningens och kontrollapparatusens tillkortakommanden samt kriminologins och kriminalpolitikens försummelser i fråga om denna typ av brottslighet. I en del fall, där intresset gäller den rättsliga hanteringen av olika former av ekonomisk brottslighet, ägnas viktimiseringen viss uppmärksamhet, dock utan att det utgör studiernas primära utgångspunkt eller analysens fokus (Weisburd, m.fl. 1991). En del undantag är dock möjliga att ringa in (Schrager & Short 1977, Schlegel och Weisburd 1992, Szockyj och Fox 1996), och kanske kan det hävdas att viktimologiska perspektiv så sakteliga är på väg in i forskningen om ekonomisk brottslighet. För svenskt vidkommande – där den viktimologiska forskningen i generell mening är en färsk och outvecklad forskningsinriktning – är den här bristen om möjligt än större. En antologi från ett forskarsymposium om "brottsoffer i forskningen" hösten 1996 bär syn för sägen (Brottsoffermyndigheten 1997). I inget av de åtta inläggen tematiseras och problematiseras den ekonomiska brottslighetens offerskap. Samma snäva inriktning gäller för Brottsofferutredningen (1998), som genomgående opererar med en traditionell begreppsbyggnad, enligt vilken brottsoffer utgörs av fysiska personer som direkt drabbats av brott.

Det finns flera skäl till detta tomrum. Ett kan sägas vara teoretiskt i den meningen att det följer av den brottsdefinition man utgår ifrån. Om denna baseras på det straffrättsliga systemets kategoriseringar och kontrollapparatusens tillämpningspraxis, kommer den att kretsa kring vad som brukar benämnas traditionella brott, eller med Sudnows (1968) benämning "normala brott"; huvudsakligen vålds- och tillgreppsbrott där enskilda personer viktimiserar andra enskilda personer. Det betyder att brottslighet med andra aktörer som förövare och med andra offerrelationer som konsekvens inte kommer inom synhåll.

Ett annat skäl kan sägas vara metodologiskt. Offerundersökningar av surveytyp

(standardiserade frågor till många respondenter) följer en likartad brottsklassificering. Det man frågar efter är om man blivit utsatt för, respektive upplever rädsla för, vålds-, tillgrepps- och skadegörelsebrott. Även i mer begränsade lokala offerundersökningar handlar det om dessa brottstyper (Torstensson 1997, Gustafsson 1997). Detta förhållande gäller även för undersökningar som följer en något annorlunda undersökningsdesign; intervjuer med öppna frågor. Även i sådana undersökningar handlar det uteslutande om brott man är medveten om att man blivit utsatt för, och tänkbara incidenter kategoriseras i överensstämmelse med vad som enligt gängse betydelseramar ska räknas som ett brott respektive ett offerskap (Waklate 1992, Young och Rush 1994).

Ett tredje skäl till varför viktimisering av visst slag faller utom synhåll är ideologiskt och kriminalpolitiskt. Olika sociala rörelser med olika intressen betonar och för fram de offerkategorier som står i centrum för rörelsens program. Kvinno- rörelser framhäver kvinnor som utsätts för manligt våld, organisationer med barns intressen på programmet lyfter fram barn som viktimiseras genom vuxnas övergrepp, föräldrarörelser mot droger ömmar för de barn och ungdomar som fallit offer för droghandelns agenter, anti-rasiströrelser ger röst åt trakasserade minoriteter, politiska vänstergrupper prioriterar vardagsbrottslighet riktad mot arbetarklassen, och organisationer för brottsofferjourer kräver politiska åtgärder till gagn för ett brett spektra av enskilda personer som blivit offer för traditionella brott. En del rörelser är mer centrala än andra. Robert Elias (1993) talar i detta sammanhang om dolda eller marginaliserade offerrörelser, och Joel Best (1997) hävdar att det under senare decennier utvecklats en viktimiseringssideologi med sådan stark förankring i vissa institutioner och organisationer, att det är berättigat att tala om en "offerindustri". För svenskt vidkommande utgör kvinnorrörelser av typen kvinnojourernas riksorganisation, föräldrarrörelser, organisationer för barns rättigheter tillsammans med brottsofferjourernas samarbetsorganisation en krets av centrala aktörer. Rörelser som tillvaratar intressen för etniska minoriteter och konsumenter, miljögrupper samt nätverk för solidarisk handel, "moralisk" företagsekonomi och ett "fiffelfritt Sverige" kan i detta sammanhang ses som dolda eller marginaliserade offerrörelser.

Sociala rörelser kan vara inflytelserika aktörer när det gäller påverkan och bestämning av den politiska dagordningen (Rochefort och Cobb 1994). Men det krävs politiska partier, enskilda politiker och ledande tjänstemän inom departements- och myndighetssfären för att åstadkomma faktiska politiska förändringar. I mitten av 1980-talet kan vi notera en politisk offensiv för brottsoffrens sak. Brottsoffret blev på allvar synliggjort i den svenska kriminalpolitiska debatten, och i dagspressen blev temat brottsoffer och brottsofferjour allt vanligare.⁵ Och inte bara det; inom loppet av några år försköts svensk kriminalpolitik från en gärningsmanna- till en offerorienterad kriminalpolitik, åtminstone på den diskursiva nivån. I praktisk tillämpning blev offerfokuseringen snarare ett tillkommande skäl för "hårdare tag" mot gärningsmännen.

Ledande politiska partier var Folkpartiet och Moderata samlingspartiet. Den förre

folkpartiledaren Bengt Westerbergs engagerade tal om brottsoffren som "rättssamhällets styvbarn" framstår som en retorisk höjdpunkt i denna offensiv.⁶ Men det rörde sig inte enbart om en offensiv för brottsoffer, utan också om en offensiv med fokus på traditionella brott – en typ av brottslighet som är det tydliga, personliga offerkapets spegelbild. Därtill var denna offensiv riktad mot socialdemokratiens prioritering av den ekonomiska brottsligheten. Satsningen på brottsoffer och de traditionella brottsens synbara skadeverkningar blev ett alternativ för de partier som av olika skäl var ljumma till en storsatsning på den ekonomiska brottslighetens bekämpande – en satsning som de menade skedde på bekostnad av rättssystemets insatser mot vardagsbrottsligheten. Och socialdemokratin följde snart efter. I budgetpropositionen för 1987/88 förutskickades en bred satsning på olika insatser för brottsoffer och intensifierade åtgärder mot brott som kränker den personliga integriteten (främst vålds- och sexualbrott). Samtidigt frystes medlen för insatser mot ekonomisk brottslighet.

BROTTS- OCH OFFERKLASSIFICERINGAR

Leif GW Persson (1980) talar om den faktiska brottsligheten som summan av den synliga och den dolda brottsligheten. Den synliga delen består av brott som anmäls av privatpersoner, företag m.fl. och brott som upptäcks och rapporteras av myndigheter, t.ex. polis och skattemyndigheter. Man brukar i sammanhanget tala om anmälningsbrott respektive spaningsbrott. Den ekonomiska brottsligheten är med denna terminologi i hög grad ett spaningsbrott. Synliggörandet sker genom att misstänkta brott upptäcks och anmäls som ett resultat av främst skattemyndigheternas och konkursförvaltarnas utredningsverksamhet. Det innebär också att det i dessa fall redan föreligger ett utredningsmaterial när brottsutredningen inleds. Av 6.100 öppna ärenden vid polisens ekobrottsrotlar årsskiftet 1995/96 kom 56% från konkursförvaltare, 26% från skattemyndigheten och återstående 18% från andra myndigheter, företag och enskilda personer.⁷ Av 61 representativt valda handlagda ekobrottsmål, redovisade av en utredningsgrupp vid Hovrätten för Västra Sverige, låg skattemyndigheters och konkursförvaltares utredningar i omkring 95% av fallen till grund för de brottsutredningar som ledde till prövning i domstol.⁸ Att synliggörandet av ekonomiska brott i så hög grad är avhängigt upptäckt och anmälningar från myndigheter betyder förstås att den synliga respektive dolda delen av denna brottslighet kommer att variera med myndigheternas verksamhet (resurser, prioriteringar, kompetens, effektivitet m.m.). Den synliga delen utgör därför enbart en mindre del av den totala ekonomiska brottsligheten, och analogt kan vi tala om en betydande dold viktisering.

Men även när människor är medvetna om att de blivit utsatta för något otillbörligt, finns det många skäl för att inte anmäla det (Croall 1994). En del av dessa skäl är identiska med de som gäller för brottsoffer i allmänhet. Man definierar inte det man utsatts för som ett kriminellt problem, och man vet många gånger inte vart man ska vända sig med sina klagomål (t.ex. konsumentbedrägerier). I de fall man vänder sig till rättssystemet tyder data från amerikanska fallstudier (Moore & Mills 1990) på

att man i hög grad bemöts med likgiltighet och kraven på stöd och kompensation nonchaleras ofta. Även maktstarka offer som stora företag bemöts på ett förhållande och senfärdigt sätt, när de anför klagomål om misstänkta bedrägerier, framhåller Michael Levi (1987). Det är också vanligt att man klandrar sig själv. I fall av konsumentbedrägerier tolkas ofta den rättsliga principen om köparens skyldigheter att kontrollera det han eller hon köper som att köparen har allt ansvar för inte blir lurad. Liksom vid andra typer av brott kan man bedöma det inträffade som alltför trivialt för att vara mödan värt att anmäla. Rädsla för repressalier eller ovilja att framstå i ofördelaktig dager kan vara andra skäl som gör att exempelvis anställda inte slår larm om missförhållanden och lagbrott inom företagsorganisationen. En ytterligare anledning för att hemlighålla och avstå från att anmäla kan vara att man på otillbörliga sätt varit involverad i det händelseförlopp som fått skadliga konsekvenser för en själv. I egna och allmänhetens ögon kan man då framstå som ett offer som förtjänar att viktimeras. Ezzat Fattah (1997) talar i detta sammanhang om offer med "smutsiga händer" och "skyldiga offer".

Inom kriminologisk brottsklassificering kan olika brottskategorier urskiljas, exempelvis traditionell brottslighet, organiserad brottslighet, ekonomisk brottslighet. En annan vanligt förekommande kategori är offerlösa brott (Shur och Bedau 1974, Vold och Bernard 1986). Därmed avses sådana beteenden som enligt lag är förbjudna, men där det inte finns ett offer i traditionell mening; en fysisk person som skadas och kränks med avseende på liv och hälsa, egendom och personlig heder. Angreppen kan istället i stor utsträckning ses som riktade mot den egna rättssfären och avgränsade i betydelsen att ingen utomstående drabbas, åtminstone inte i direkt bemärkelse. Följande fyra kriterier karaktäriserar det offerlösa brottet:

- Ett överenskommet deltagande mellan de personer som är involverade i den lagstridiga handlingen;
- Ingen deltagare gör någon anmälan (anför klagomål), även om utomstående kan göra det;
- Deltagarna tror i allmänhet att de inte skadas av brottet, även om andra, utomstående, kan anse att de skadas;
- Brottet inbegriper i allmänhet vuxnas frivilliga utbyte av begärliga men legalt förbjudna varor eller tjänster.

Relaterat till ekonomisk brottslighet är det kriteriet med den frånvarande anmälaren (målsägaren) som brukar poängteras. Kommissionen mot ekonomisk brottslighet (SOU 1984:15, s. 151-52) talar om offerlösa brott i betydelsen att det sällan drabbar en enskild person på ett sådant sätt att han eller hon gör en polisanmälan. Det är istället ofta kollektiva företeelser och värden som angrips, exempelvis den ekonomiska marknaden, den fysiska miljön, skattesystemet. Riksdagens revisorer (Rapport 1993/94:6, s. 17-18) koncentrerar sin beskrivning av tänkbara offerkategorier till de olika intressenter som ingår i det nätverk inom vilket ett företag verkar: delägare, långivare, leverantörer, konkurrenter, anställda, det allmänna samt

gemensamma samhällsintressen. Anmärkningsvärt nog utelämnas dock gruppen konsumenter från den krets av aktörer som löper risk att viktimiseras. P-O Träskman (1979) talar om ekonomins eller näringslivets kriminalitet, och han har utarbetat den för svenska förhållanden mest uttömmande modellen över denna brottslighets tänkbara offerkategorier. Hans översikt omfattar samtliga de offerkategorier som mera ofullständigt förekommer i olika utredningsrapporter: 1) delägare, bolagsmän, aktieinnehavare m.fl. 2) borgenärer och garantier 3) anställda, arbetstagare 4) konsumenter 5) konkurrenter och medtävlare 6) naturresurser samt 7) staten.

Istället för begreppet offerlösa brott tycks det i detta sammanhang vara mer befogat att tala om "klagomålslösa" (målsägarlösa) brott (Nelken 1994) eller brott med "diffust offerskap" (Hagan m.fl. 1980). Men ingen av dessa benämningar – offerlöst, klagomålslost, målsägarlost, diffust – verkar egentligen vara helt rättvisande sett till den svenska ekobrottslighetens struktur. En betydande andel av den ekonomiska brottslighet som processas inom rättsväsendet handlar nämligen om skatte- och avgiftsbrott (som huvudbrott eller bibrott). Av de 6.100 ärenden som var aktuella årsskiftet 1995/96 var knappt 20 % rena skattebrott.⁹ Av de handlagda mål (61 stycken) som utredningsgruppen vid Hovrätten för Västra Sverige gick igenom var skatte- och avgiftsbrott huvudbrott i 40 % av fallen.¹⁰ Därtill kommer åtskilliga fall där skatte- och avgiftsbrott ingår som åtalspunkter utan att vara huvudbrott. Det betyder att vi åtminstone har en återkommande målsägare (offer) som varken är vag eller abstrakt. Tvärtom, staten är en både välavgränsad och konkret drabbad part. Dessutom rör det sig om en resursstark målsägare, en aktör som med olika medel kan påverka den viktimisering den utsätts för. Staten kan med information och opinionsbildning, lagstiftning, resursstyrning av skattemyndigheter och rättsväsende m.m. förstärka och skydda sitt fiskala intresse, och staten kan med straffhot och straffutmätning sanktionera sina rättigheter. Här ska noteras att vissa skattebrott som enda brottstyp i den ekonomiska brottslighetens omfattande typgalleri är ett s.k. artbrott. Lagstiftaren har i detta fall markerat att det rör sig om brott av en sådan art att det av allmänpreventiva skäl är befogat med fängelse, trots att straffvärdet inte bedöms vara särskilt högt.¹¹ Vi tycks här ha ett modernt exempel på Durkheims (1893/1964) tes om att brottsangrepp riktade mot staten straffas särskilt hårt.

När det gäller viktimisering genom ekonomisk brottslighet görs ofta en uppdelning i direkt och indirekt viktimisering (Shichor 1989). Direkta offer är de som brottsangreppet i första hand drabbar, och indirekta offer är sådana som lider skada även om de inte direkt utsätts för det aktuella brottsangreppet. Vi kan i sammanhanget också tala om primär viktimisering, vilket innebär brottsangrepp riktade mot personer. Med begreppet sekundär viktimisering avses angrepp mot operonliga offer såsom företag, organisationer, finansinstitutioner etc.¹² Tertiär viktimisering betecknar skadliga verkningar som drabbar mer diffusa storheter och värden, exempelvis samhället i stort, det moraliska klimatet, tilltron till centrala institutioner.¹³ Begreppen primär, sekundär och tertiär viktimisering ska inte förväxlas med direkt och indirekt viktimisering. Personer, företag/organisationer såväl som kollektiva storheter och värden kan vara objekt eller måltavla för både direkt och indirekt

viktimisering, dvs. de kan vara omedelbara offer men också i andra hand lida skada. Sambandet mellan tertiär och indirekt viktimisering torde dock vara starkare än sambandet mellan övriga konstellationer. Kombinerar vi direkt respektive indirekt offerskap med de tre nämnda viktimiseringskategorierna får vi följande mönster, här illustrerat med några exempel:

	Direkt offerskap	Indirekt offerskap
Primär viktimisering	Anställda drabbas av olyckor med konsekvenser för liv och hälsa vid företags brott mot arbetsmiljölagstiftningen	Enskilda personer drabbas av relativ ökad skattebörd när företag anlitar svart arbetskraft och därigenom bedrar staten på skatter och avgifter
Sekundär viktimisering	Banker (borgenär) och företag (leverantör) drabbas av ekonomiska förluster vid konkursbrott	Skattebrott riktade mot staten innebär illojal konkurrens och lönsamhetsproblem för andra företag inom samma bransch
Tertiär viktimisering	Den fysiska miljön drabbas vid miljöbrott	Tilltron till marknadssystemet såväl som rättsvårdande myndigheter försvagas vid omfattande illojal konkurrens genom skatte- och avgiftsbrott

Av tidigare nämnda exempel på svenska offerkategoriseringar uppehåller sig kommissionen mot ekonomiska brottslighet i huvudsak vid sekundär och tertiär viktimisering, medan Riksdagens revisorer såväl som Träskman tar upp alla tre formerna. Hos samtliga kan vi dock notera att tyngdpunkten ligger på sekundär och tertiär viktimisering.

David Shichor (1989) framhåller också att faktorerna individualisering av offret och personifiering av skadan är viktiga förutsättningar för att allmänheten ska identifiera sig med offer för företagsbrottslighet och inse den ekonomiska brottslighetens allvarliga natur. Fattah (1997:160) illustrerar en sådan medvetet utformad personifiering med exemplet hur man på amerikanska motell genom synliga anslag upplyser gästen om att ansvar för försvunna handdukar kommer att avkrävas den städpersonal som ansvarar för städningen av rummet.¹⁴ Betoningen av personligt relaterade skadeverkningar och individuellt ansvar stämmer också väl överens med resultat från opinionsundersökningar som påvisar ett starkt allmänt fördömande av företagsbrottslighet när det av frågorna framgår att sådan brottslighet vållar den enskilde sjukdom, skador och dödsfall (Ermann och Lundman 1996:35, Coleman 1994:174).

Shichor skisserar följande generella relationer mellan skadans natur och offer-

kategorier samt utfall i form av offerstatus. Det ska noteras att han i denna sammanställning utelämnar psykiska skadeverkningar och effekter av kränkningar riktade mot anseende och heder:

	Fysiska skador	Ekonomiska skador
Personer	Hög offerstatus	Mindre hög offerstatus
Kollektiv	Mindre hög offerstatus	Låg offerstatus

Vi ska nu, med Shichors kategorier i färskt minne, granska den svenska ekobrottsdebattens framställning av drabbade parter och olika slags skadeverkningar.

DEN SVENSKA DISKURSENS OFFERKATEGORIER

Ser vi till den svenska ekobrottsdiskursen med tonvikt på den politiska debatten från mitten av 1970-talet till mitten av 1990-talet kan vi urskilja en uppsättning offerkategorier som i hög grad ansluter till ovanstående sammanfattningar.¹⁵ Det är:

- Miljön;
- Staten/Samhället/Välfärdssamhället/Det Allmänna;
- Enskilda personer (i rollen som anställd, facklig medlem, konsument, medborgare, hederlig skattebetalare);
- Företag;
- Branscher och näringslivet som samhällsekonomisk sfär;
- Det marknadsekonomiska systemet.

En viktigt partipolitisk skiljelinje går mellan Vänsterpartiet, socialdemokraterna och Centern, vilka lägger betydande vikt vid sådana brottsangrepp som riktas mot samhället/staten/välfärdssamhället/det allmänna (t.ex. skatte- och avgiftsbrott, valutabrott), och Folkpartiet och Moderata samlingspartiet som knappast alls lyfter fram denna aspekt.¹⁶ Här finner vi istället en betoning av enskilda personer, företag, branscher/näringsliv (fp) samt företag, branscher/näringsliv, marknadsekonomin (m). Centern och socialdemokratin är de enda partier som i någon mån lyfter fram miljöperspektivet och det hot som miljöförstöringen innebär för människor både på kort och lång sikt. Ett särdrag hos Vänsterpartiet är att man fram till mitten av 1980-talet starkt poängterar ett klassperspektiv. Arbetare och tjänstemän är med detta synsätt grupper vilka drabbas särskilt hårt av den ekonomiska brottsligheten. Moderata samlingspartiet pekar på att rättssystemet i indirekt mening är ett offer, då ekobrottsligheten dels kan ses som ett uttryck för bristande laglydnad och dels tenderar att öka på medborgarnas sviktande lojalitet mot regelsystemet. Men enligt moderaternas analys är den ekonomiska brottsligheten i sig mera ett symptom på bakomliggande systemfel: det av socialdemokraterna införda förmyndar- och kontrollsamhället, kännetecknat av höga skatter och ofrihet.

Eftersom socialdemokraterna i detta sammanhang har spelat en viktig pådrivande roll vad gäller uppmärksamhet och åtgärdsförslag, är det särskilt befogat att närmare

granska deras syn på offerskap och skadeverkningar. Partiet har under hela perioden framhållit samhället, välfärden och det allmänna som offer för den ekonomiska brottsligheten (i den socialdemokratiska retoriken förekommer i stort sett inte begreppet stat). I indirekt mening varnar man för hoten mot omfördelningstanken, välfärdens omfattning och kvalitet samt samhällssolidaritetsens sönderfall. Här finns också en genomgående oro för företag och anställda, liksom för rättvisa spelregler inom näringslivssfären. Men inom ramen för detta breda grundtema förekommer en del periodvisa betoningar och påtagliga förskjutningar som bör uppmärksammas. Ett tydligt särdrag är det uppenbara sambandet mellan betoningen av skadeverkningar i form av bristande skatteintäkter och perioder av ekonomisk lågkonjunktur, statsfinansiella problem och åtstramningar av de offentliga utgifterna.¹⁷ Det gäller i början av 1982, då man i en viktig partimotion om åtgärder mot skatteflykt och ekonomisk brottslighet explicit knyter kampen mot dessa företeelser till det av partikongressen 1981 antagna programmet "Framtid för Sverige" (syfte: att föra Sverige ur den ekonomiska krisen).¹⁸ Det gäller också de centrala motionerna om krishantering och ekonomiska stimulansåtgärder åren 1992 och 1993, vari konsekvenserna i form av skattebortfall och nödvändigheten av en kraftfull bekämpning av den ekonomiska brottsligheten lyfts fram i avsnitt som behandlar behovet av statliga inkomstförstärkningar.¹⁹ Vid båda dessa tillfällen var det socialdemokratiska partiet i oppositionsställning. Det finns hos socialdemokratin under 1990-talet också en annorlunda, om inte helt ny, tydligare och mer kraftfull betoning av både näringslivsintressen och enskilda personer som offer för ekonomisk brottslighet. När det gäller hoten mot en sund marknadsekonomi förekommer under 1990-talet en annorlunda anknytning till näringslivets och marknadens intresse än tidigare. Perspektivet är ett annat. Under 1970- och 80-talen problematiserades förvisso skadeverkningar riktade mot näringslivet. Men då betonades främst konsekvenserna för de anställda, för sysselsättningen och för den fackliga rörelsen. Under 1990-talet är det konsekvenserna för företagarna, näringslivet och det marknadsekonomiska systemets principer som oroar partiledningen. När det gäller enskilda personer som offer finns under 1990-talet, i en del socialdemokratiska dokument, en märkbar tendens att accentuera denna offerkategori. Nu understryks att den ekonomiska brottsligheten har "många skilda brottsoffer" och att det "i hög grad är enskilda personer som drabbas".²⁰ Till sådana enskilda brottsoffer räknas anställda, delägare, långgivare, leverantörer, konkurrenter och egenföretagare. Individualiseringen på offersidan har också en motsvarighet på gärningsmannasidan. Det finns en efterfrågan på en ny definition av vad som ska räknas som ekonomisk brottslighet. Från socialdemokratisk sida finns önskemål om att inkludera enskildas bidragsfusk såväl som enskilda personers "fiffelfaffärer" med olika slags värdepapper.²¹ Med en sådan utvidgning följer synliggörandet av ytterligare brottsangrepp riktade mot staten; fuskets direkta konsekvenser i form av bedrägliga utkvitteringar av olika bidrag och ersättningar samt en indirekt viktigmisering i form av undergrävd tilltro till de gemensamma trygghetssystemen.

KOLLEKTIVA OFFER – EKONOMISKA SKADOR

Applicerar vi några av tidigare presenterade begrepp på den svenska diskursen om ekonomisk brottslighet kan vi bl.a. konstaterade följande. Av direkta och indirekta offer är det ofta sistnämnda kategori som framhävs. Indirekt viktimisering i form av sönderbruten samhällssolidaritet och undergrävd samhällsmoral, ökade orättvisor, snedvridning av det ekonomiska livet, marknadsekonomiska principer som sätts ur spel etc., betraktas i många fall som ett allvarligare angrepp än direkt viktimisering av enskilda företag, staten och enskilda personer. De indirekta konsekvenserna och de långsiktiga skadeverkningarna vid denna typ av brottslighet väcker oro och rädsla för det nuvarande samhällsskickets framtid. Ur denna synvinkel framstår ekobrottsligheten som en mer samhällsfarlig brottslighet än den traditionella. Tyngdpunkten ifråga om viktimiseringskategori ligger, i linje med vad som tidigare konstaterats angående några utrednings- och forskningsrapporter, på sekundär och tertiär viktimisering. Den sekundära viktimiseringen riktas i första hand mot staten och vad som benämns seriösa företag. De senare drabbas bl.a. av illojal konkurrens från fiffelföretagen, av kreditförluster och de utsätts för frestelsen att själva börja fiffla (en form av indirekt viktimisering). Staten drabbas, som tidigare påpekats, bl.a. av bortfall av skatte- och avgiftsintäkter och ökade kostnader för lönegarantier vid missbruk av konkursinstitutet. När det gäller tertiär viktimisering kan en påtaglig förändring noteras. Innehållsmässigt har en förskjutning skett från allmänna samhällsintressen knutna till välfärdens finansiering, inriktning och utformning, till ett tilltagande utrymme för skador och störningar av det marknadsekonomiska systemet och dess principer (fri konkurrens, tydliga spelregler, förtroende för och mellan sociala aktörer). Miljön som offer för angrepp med svåröverblickbara och långsiktiga konsekvenser har under hela den aktuella perioden haft en undanskymd position, trots att vissa miljöbrott enligt polismyndigheterna klassificeras som ett fall av ekonomisk brottslighet.²² En tendens i riktning mot primär viktimisering har nämnts. Men när det gäller enskilda personer som offer har offerskapets individualisering inte följts av en motsvarande tendens till personifiering av skadan. Härvidlag råder vaghet och i huvudsak är det indirekta skador i form av ökad skattebörd, arbetslöshet m.m. som förbinds med personoffren.

En egenhet beträffande den svenska diskursen om ekonomisk brottslighet är att frågor om arbetarskydd, skador och ohälsa relaterat till brister i arbetsmiljön varit relativt marginaliserade, trots att den fackliga rörelsen spelat en pådrivande roll när det gäller att uppmärksamma och kräva åtgärder mot den ekonomiska brottsligheten. Detsamma kan sägas om enskilda i konsumentrollen. Till skillnad från många andra länder talar konsumentintressena här med låg röst.

Sammanfattningsvis kan vi konkludera att det direkta offerskapet i hög grad handlar om ekonomiska skador riktade mot staten och företag. Det indirekta offerskapet handlar å ena sidan om samhälleliga värden centrala för demokrati och offentligt producerad och förmedlad välfärd samt värden och principer centrala för det marknadsekonomiska systemets funktionalitet.

KVINNOR SOM OFFER

En vanlig aspekt inom viktimologiska studier är frågan om kvinnor som offer. Viktimiseras kvinnor i högre grad än män, eller på ett annorlunda sätt? Frågor av detta slag är relevanta också när vi talar om den ekonomiska brottslighetens offerskap. Hittills har denna aspekt emellertid inte belysts varken i svensk forskning om ekonomisk brottslighet, eller i svenska viktimologiska studier om kvinnor som brottsoffer. Internationellt har frågan uppmärksammats främst bland forskare vars arbete grundas på feministisk teori i vid bemärkelse, och det är baserat därpå möjligt att urskilja en rad olika områden där kvinnor är särskilt utsatta och därmed löper specifika risker (Finley 1996, Claybrook 1996, Peppin 1995, Swasy 1996). Dessa områden är: konsumtion av läkemedel med inriktning på olika sidor av kvinnors reproduktiva funktioner, produkter som särskilt används av kvinnor, t.ex. i hushållsarbete, dåliga arbetsmiljöer (monotona arbetsmoment) och utsatthet för giftiga medel i rollen som arbetstagare, sexuella trakasserier på arbetsplatser samt systematisk lönediskriminering. Här ska jag något kommentera följderna av läkemedelsindustrins agerande samt frågan om lönediskriminering.

John Braithwaite (1984, 1993) menar att den transnationella läkemedelsindustrin utgör en industrigren med mer kriminella inslag än någon annan inom den globala ekonomin. Vanliga brott är mutbrott, vilseledande och falsk reklam, ofullständiga eller bedrägliga tester, brott mot säkerhetsregler m.m.²³ En omfattande del av denna verksamhet avser skadliga produkter med kvinnor som målgrupp: preventivmedel som spiraler och p-pillar med hög hormonhalt (registrerade skador i form av sterilitet, bäckeninflammation, blodpropp, cancer), högabsorberande tamponger (risk för toxisk chock), syntetiska östrogen som bl.a. ges i syfte att förebygga missfall (registrerade skador i form av förhöjd risk för bröstcancer, cancer hos döttrar till de kvinnor som använt preparatet och genitala missbildningar hos söner till kvinnor som använt preparaten), thalidomid – i Sverige sålt under varubeteckningen Neurosedyn (grava fostermissbildningar), bröstimplantat (starkt samband mellan silikonexponering och vävnadsproblem, medicinska besvär i samband med bortstöttningsreaktioner, problem i samband med mammografi), preparatet Parlodel – avsett att reglera bröstmjölkproduktionen (flertal dödsfall till följd av blodpropp och hjärtattack).²⁴

Vi har här att göra med omfattande och allvarliga skadeverkningar, ofta till följd av medvetna norm- och regelbrott från läkemedelsindustrins sida. Det är dock sällan fråga om brottslighet i strikt straffrättsligt avseende. När protesterna blir omfattande och högljudda och rapporter om allvarliga biverkningar inte längre kan negligeras, väljer bolagen ofta att i förlikningsförhandlingar göra upp i godo och betala skadestånd till de drabbade.²⁵ Viktimisering till följd av läkemedelsindustrins norm- och regelbrott aktualiserar den gamla frågan om vad som ska innefattas i beteckningen ekonomisk brottslighet. Om avgränsningen enbart omfattar förfaranden som är straffbara enligt straffrättslig lagstiftning, och om den görs alltför snäv avseende det direkta vinningsmotivet, kommer åtskilliga fall av norm- och regelbrott med omfattande och svåra fysiska, psykiska och miljömässiga skadeverkningar att hamna

utanför den ekonomiska brottslighetens gränser. Ur ett viktimologiskt perspektiv framstår gränsdragningar av sådant slag som både ologiska och orättfärdiga.²⁶

I Sverige har frågan om könsbaserade löneskillnader diskuterats under lång tid. Jämställdhetslagen (1991:433) stadgar att otillåten könsdiskriminering föreligger när en arbetsgivare tillämpar lägre lön för arbetstagare av ett visst kön, trots att arbetstagare av båda könen utför lika arbete eller arbete som är att betrakta som likvärdigt på arbetsmarknaden. Jämställdhetsombudsmannen har i några uppmärksammade fall drivit frågan om könsdiskriminerande löneskillnader. Men denna konflikt har inte begreppsliggjorts och uppfattats i termer av ekonomisk brottslighet. Det är anmärkningsvärt med tanke på att den svenska definitionens rekvisit stämmer överens med könsdiskriminerande löneskillnader (sker inom ramen för legal näringsverksamhet, har vinningsmotiv, är av kontinuerlig karaktär, är systematiskt och av stor omfattning, drabbar grupper av enskilda). Möjligen är vinningsmotivet i detta sammanhang implicit, och det är möjligt att hävda att lönediskrimineringens drivkrafter återfinns i sedvanor som speglar en patriarkal samhällsordning, snarare än i uppsåtliga arrangemang syftande till ekonomisk vinning för det aktuella företaget/organisationen. Men det ekonomiska vinningsrekvisitet är vagt och diskutabelt också i åtskilliga andra förfaranden, vilka klassificeras som ekonomisk brottslighet, exempelvis vissa miljöbrott och fall av borgenärsbrott, bedrägeri, skatte- och avgiftsbrott etc., som beror på aktörernas intentioner att undvika förluster eller konkurs. Ett vagt vinningsmotiv borde därför inte diskvalificera den könsbaserade lönediskrimineringen som ett fall av ekonomisk brottslighet. Däremot är det uppenbart att det underkäns och marginaliseras till följd av att det inte är kriminaliserat. Trots att den svenska definitionen inte explicit drar gränsen vid straffrättsligt reglerade förfaranden, är det uppenbart att man avsett och tolkat det så. Jag menar dock att det, sett ur ett viktimologiskt perspektiv, finns uppenbara skäl för att hänföra brott mot jämställdhetslagen såväl som regelbrott inom t.ex. läkemedelsindustrin till den ekonomiska brottslighetens familj.

EN SAMMANFATTANDE TYPOLOGI

Det är möjligt att sammanfatta en del av hittills förda resonemang i form av en typologi över relationerna mellan olika sorters förövare och olika slags offer. Gemensamt för aktörerna på föröversidan är att de på skilda sätt tjäna på att i ett visst läge, en viss situation, viktimisera en motpart. Analogt med resonemanget om direkt och indirekt viktimisering kan vi i detta sammanhang tala om direkt och indirekt förtjänst (vinst). Det är en distinktion av särskild betydelse för relationen mellan anställda och företag/organisationer. Ett företag kan indirekt tjäna på att anställda begår brott, liksom anställda i andra hand kan ses som förmånstagare av de förtjänster som uppstår till följd av att företaget begår brott. Generellt kan den viktimisering handlingen ses som ett uttryck för makt, i fysisk, psykisk, social, ekonomisk eller politisk mening. Gemensamt för offren är att de i olika avseenden skadas – ekonomiskt, fysiskt, psykiskt, miljömässigt. Skadan tar sig uttryck i två former av förluster; dels en reducering av något man innan brottsangreppet förfogade över, dels

ett förhinderande av uppnåendet av något man önskar och strävar mot (Henry och Milanovic 1996).

Typologin, som ursprungligen konstruerades för att gälla manschettbrottslighet med avseende på en nordamerikansk kontext, har här i viss grad innehållsmässigt anpassats till svenska förhållanden.²⁷ Förutom tidigare påpekade konsekvenser i form av ekonomiska, fysiska och miljömässiga skador innefattar typologin också brott avseende kränkningar av mänskliga rättigheter och personlig integritet. Värt att notera är att jag här har tagit hänsyn till kraven på en utvidgning av definitionen av ekonomisk brottslighet till att även innefatta enskilda personer som genom exempelvis regelstridiga värdepappersaffärer riktar angrepp mot företag och organisationer samt enskilda personers skatte- och bidragsfusk. Vidare har företagsformen kompletterats med andra organisationer (juridiska personer som exempelvis ideella och ekonomiska föreningar samt olika slags stiftelser). Staten har i sammanställningen ett flertal olika funktioner. Först har vi funktionen som myndighet, sedan funktionen som huvudman för företag vilka konkurrerar med privata företag, vidare funktionen som pådrivare och reglerare av "företagsklimat" och allmänna näringslivsvillkor och slutligen, funktionen som nationalstat i förhållande till andra nationalstater. Statens roll som potentiell förövare av brott och för den delen, som potentiell målsägare (offer), är med andra ord mycket komplex. Inom kriminologin talar man ibland om stats(organiserad)brottslighet i syfte att skilja ut brottslighet relaterad till statens verksamhet från mer traditionell, näringslivsorienterad ekonomisk brottslighet.²⁸

Det är, som tidigare framhållits, brott med olika ekonomiska konsekvenser som utgör den ekonomiska brottslighetens kärna (markerad i typologin). Brott av detta slag regleras i huvudsak av straffrättslig och specialstraffrättslig lagstiftning, medan brott med fysiska skadeverkningar och kränkning av rättigheter och personlig integritet regleras av en mer diffus lagstiftningsmateria (t.ex. konsumentskyddslagstiftningen, jämställdhetslagen, arbetsrättslagstiftningen i vid mening). Det rör sig här i betydligt större utsträckning än vid de renodlade ekonomiska vinningsbrotten om brott mot förvaltnings- och civilrättsliga regelverk. De relationer som typologin åskådliggör gäller direkt viktimisering.

Typologi över den ekonomiska brottslighetens förövar- och offerkategorier

Förövare (tjänar på brott)

	<i>Enskild person</i>	<i>Anställd</i>	<i>Företag/Org.</i>	<i>Stat/Myndighet</i>
<i>Enskild person</i>		Överpriser Felaktig återbetalning	Prisfixning Förledande reklam Skadliga produkter Bedrägeri Miljöbrott	Brott mot mänskliga rättigheter Miljöbrott
<i>Anställd (arbetare och tjänstemän)</i>		Trakasserier (etnicitet och kön)	Brott mot arbetsrättsliga regleringar Trakasserier (etnicitet och kön) Löne-diskriminering	Brott mot arbetsrättsliga regleringar Trakasserier (etnicitet och kön) Löne-diskriminering
Offer (skadas av brott)				
<i>Företag/Org.</i>	Förskingring Bedrägeri	Förskingring Bedrägeri Insiderbrott Muttbrott	Bokföringsbrott Borgenärsbrott Patentintrång Spionage Muttbrott	Konkurrensbrott Ensidig reglering Ensidigt riktade bidrag
<i>Stat/Myndighet</i>	Skattebrott Bidragsfusk	Skattebrott Muttbrott	Skatte- och avgiftsbrott Muttbrott Konkursbrott Subventionsbedrägeri Svart arbetskraft	Brott mot andra stater

AVSLUTANDE DISKUSSION

Avslutningsvis ska några av ekobrottslighetens viktimologiska aspekter sammanfattas och en del tankar angående påvisade omständigheter ytterligare utvecklas och diskuteras. Först ett koncentrat av några redan påtalade förhållanden:

- Den ekonomiska brottslighetens viktimisering är dold – till följd av att brottsligheten är dold, men också beroende på att offren kan ha olika skäl att avstå från att anmäla;

- Den ekonomiska brottslighetens skadeverkningar är flerfaldiga och offerkategorier är många;
- Kollektiva offer och ekonomiska skador står dock i fokus (särskilt om vi ser till rättssystemets hantering);
- Staten och olika företag/organisationer framstår som frekventa offer, både i direkt och indirekt mening. Staten har en särställning i kraft av att vara en resursstark målsägare (offer), med både preventiva och reaktiva instrument till sitt förfogande;
- I den svenska diskursen om ekonomisk brottslighet dominerar den sekundära och tertiära viktimiseringen, liksom det indirekta offerskapets konsekvenser;
- Allvarliga skadeverkningar för liv och hälsa, liksom för miljön (naturressurserna), hänger i hög grad samman med sådan ekonomisk brottslighet som inte i första hand regleras av det straffrättsliga regelverket.

Jag har tidigare antytt definitionens betydelse för synliggörandet av olika viktimiseringsrelationer, offerkategorier och olika typer av skadeverkningar. Med en alltför snäv avgränsning till straffrättsligt reglerade förfaranden och till ett direkt ekonomiskt vinningsmotiv kommer angrepp som innebär allvarliga skadeverkningar mot enskilda människors liv och hälsa att skärmas av. Detsamma gäller för olika former av miljöförstöring.²⁹ En direkt konsekvens därav är att många offer frånerkänns offerstatus och upprättelse. En annan påtalad konsekvens av detta är att allmänheten får svårare att identifiera sig med offer för ekonomisk brottslighet, och i kriminalpolitiskt avseende kan det bli svårare att vinna gehör för påståenden om att denna typ av brottslighet är av särskilt allvarlig natur. Gällande definition av ekonomisk brottslighet kretsar kring vinningsmotiv och användningen av en legal organisation (juridisk person) för brottslighetens genomförande. Det är, kan vi säga, en gärningsmannaorienterad definition som fäster primär vikt vid motiv, social position och medel (den legala organisationen). Förskjuter vi tyngdpunkten från gärningsman och motiv till offer och konsekvenser, bör definitionen utformas så att den med maximal verkan fångar in de allvarligaste skadeverkningarna. Det är inte givet att det då handlar om ekonomiska skador riktade mot kollektiva intressen och med staten i rollen som tungt vägande "brottsoffer". Staten är part i målet och med egna intressen att bevaka. Den definitionsmyndighet som kommer till uttryck när staten artikulerar hotade intressen och angelägna bekämpningsmål är inte en objektiv röst som med oväld tar hänsyn till allas intresse.³⁰ Sak samma gäller förstas för den definitionsmyndighet som kan härledas till näringslivets intressesfär.

Två saker framstår som viktiga för att realisera ett större hänsynstagande till enskilda personer som offer och till andra skadeverkningar än direkt ekonomiska. Det behövs en problemdefinition enligt vilken det ekonomiska vinningsmotivet kompletteras så att också andra skadeverkningar beaktas, och de förfaranden som ska undertryckas bör vara regel- och lagöverträdelser i vidare bemärkelse, inte bara koncentrerade till straffrättsligt reglerade handlingar. I traditionen efter Edwin Sutherland finns en vanligt förekommande uppfattning att det kunskaps- och

bekämpningsobjekt som benämns ekonomisk brottslighet (white collar crime) bör omfatta regel- och lagöverträdelser oavsett om dessa gäller straffrättsliga, förvaltningsrättsliga eller civilrättsliga regelverk. Många, inte minst jurister, motsätter sig av hävd ett sådant synsätt. Men de bortser då ifrån något som Michael Levi (1987) påminner oss om: att även civilrätten (och förvaltningsrätten) är en produkt av statlig intervention. Staten avgör ytterst även i dessa fall de processuella villkoren för hur konflikter ska hanteras och lösas. Och det faktum att parterna tillåts att processa sina konflikter utan direkt inblandning från statens sida är i sig ett resultat av politiska beslut om lämpliga gränslinjer för den offentliga kontrollmakten. Staten kan således även inom dessa fält betona de värden som kränks genom att förändra ramvillkoren såväl som de substantiella villkoren för hur regel- och lagöverträdelser utanför det straffrättsliga området ska undertryckas.

En annan möjlighet är förstås att genom ökad kriminalisering betona det förkastliga i sådana förfaranden som – oavsett att de sker inom ramen för en legal organisations verksamhet och är möjliga att härleda till personer med hög social status – skadar, kränker eller hotar enskilda individers eller andra aktörers värden och intressen. Genom sådan normativ kommunikation kan möjligen en del allmänpreventiva effekter uppnås. Men givet några av den ekonomiska brottslighetens särdrag – svårigheten att upptäcka brott och svårigheten att inom komplexa organisationer fastställa ansvar – kan man knappast räkna med att härmed uppnå några större och mer långtgående framgångar. Problemet med klyftan mellan "law in books" och "law in action" förblir olöst oavsett sådana straffrättsliga markeringar. Och det verkar för den delen inte heller föreligga någon större brist på dylika straffrättsliga betoningar. Enligt Henrik Tham (1995) har ekonomisk brottslighet jämte brotstyperna narkotikabrott och genderbrott svarat för en avsevärd ökning av strafflagstiftningen från slutet av 1960-talet och framåt. För ekonomisk brottslighet gäller både tillkomst av ny lagstiftning och en oavbruten ökning vad gäller straffsatserna.³¹

För stunden finns knappast skäl att hysa optimism när det gäller att göra "law in action" mer aktiv inom det aktuella området. Under snart 25 år har framför allt socialdemokratiska regeringar försökt omvandla en politisk prioritering av den ekonomiska brottsligheten till en konkret bekämpningsstrategi som på ett godtagbart sätt implementeras av berörda myndigheter. Det är emellertid svårt att finna några mer påtagliga belägg för att man varit framgångsrik. Och debaclet med och kring inrättandet av den nya s.k. ekobrottsmyndigheten under åren 1997 och 1998 förstärker intrycket av politisk obeslutsamhet, planeringsbrister och fortgående revirstrider mellan berörda myndigheter och yrkeskårer.

Det är därför inte givet att önskvärda förändringar bäst realiserar genom något som påminner om övertro på i synnerhet straffrättens förmåga. Måhända ska blickarna i högre grad riktas mot andra delar av samhället än rättssystemet, även om vi talar om det i generell mening. Kanske är civilsamhället, den sociala rörelsen och den politiska kampen mera självklara hemvister för de krav och åtgärder som antyts. Informella sanktioner i form av offentliggjort moraliskt klander, bestraffningar i form av köpbojkotter, uteslutningar från bransch- och intressegemenskaper,

degraderingar och varningar verkställda av professionella samfund m.m. kan vara starka medel för att påverka och framtvinga förändringar. Och en kritisk, grävande och avslöjande journalistik som följer skadorna, kränkningarna och hoten till deras källor kan i detta sammanhang vara en betydligt bättre bundsförvant till offren, än vad rättsystemet oftast förmår vara. Men även för en informell, politiserad strategi som denna måste ett problematiserande *aber* framhållas. Förändringar som dessa förutsätter något som tycks vara en bristvara; ett aktivt medborgarskap, ett livaktigt civilsamhälle och starka sociala rättighetsrörelser.

LITTERATUR:

- Aubert, Vilhelm (1952) "White-Collar Crime and Social Structure", *American Journal of Sociology*, vol. 58:263-271.
- Barak, Gregg (1991) *Crimes by the Capitalist State. An Introduction to State Criminality*, Albany, NY: State University of New York Press.
- Best, Joel (1997) "Victimization and the Victim Industry", *Society*, May/June, 9-17.
- Braithwaite, John (1984) *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Braithwaite, John (1993) "Transnational Regulation of the Pharmaceutical Industry", i *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 525:12-30.
- Brottsoffermyndigheten (utg.) (1997) *Brottsoffer i forskningen*, Umeå.
- BRÅ-PM 1996:5, *Ekonomisk brottslighet – Den rättsliga processen*, Stockholm.
- Chambliss, William J. (1988) *Exploring Criminology*, New York: Macmillan.
- Claybrook, Joan (1996) "Women in the Marketspace" i Elisabeth Szockyj & James G. Fox (eds.) *Corporate Victimization of Women*, Boston: Northeastern University Press.
- Clinard, Marshall & Yeager, Peter (1980) *Corporate Crime*, New York: Free Press.
- Cohen, Stanley (1996) "Mänskliga rättigheter och statens brott. Förnekelsens kultur" i Malin Åkerström (red.) *Kriminalitet Kultur Kontroll*, Stockholm: Carlssons.
- Coleman, James W. (1994) *The Criminal Elite. The Sociology of White-Collar Crime*, New York: St. Martin's Press.
- Croall, Hazel (1994) *White-Collar Crime*, Buckingham: Open University Press.
- Ds 1996:1, *Effektivare ekobrottsbekämpning. Rapport från regeringens ekobrottsberedning*, Stockholm.
- Durkheim, Emile (1893/1964) *The Division of Labor in Society*, New York: The Free Press.
- Elias, Robert (1993) *Victims Still. The Political Manipulation of Crime Victims*, Newbury Park: Sage.
- Ermann, David E. & Lundman, Richard J. (1996) "Corporate and Governmental Deviance. Origins, Patterns, and Reactions" i David E. Ermann & Richard J. Lundman (eds.) *Corporate and Governmental Deviance. Problems of Organizational Behavior in Contemporary Society*, New York: Oxford University Press.

- Fattah, Ezzat A. (1992) "Victims and Victimology: The Facts and the Rhetoric" i Ezzat A. Fattah (ed.) *Towards a Critical Victimology*, New York: St. Martin's Press.
- Fattah, Ezzat A. (1997) *Criminology. Past, Present and Future. A Critical Overview*, New York: St. Martin's Press.
- Finley, Lucinda M. (1996) "The Pharmaceutical Industry and Women's Reproductive Health" i Elisabeth Szockyj & James G. Fox (eds.) *Corporate Victimization of Women*, Boston: Northeastern University Press.
- Gustafson, Per (1997) *Kön, risk och olyckor. En forskningsöversikt*, Karlstad: Högskolan (forskningsrapport 97:9).
- Hagan, John m.fl. (1980) "The Differential Sentencing of White-Collar Offenders in Ten Federal District Courts", *American Sociological Review*, vol. 45:802-20.
- Hansson, Olle (1989) *Ciba-Geigy bakom fasaden. En bok om en av vår tids värsta läkemedelsskandaler: Entero-Vioform*, Stockholm: Tidens förlag.
- Henry, Stuart & Milovanovic, Dragan (1996) *Constitutive Criminology. Beyond Post-modernism*, London: Sage.
- Jareborg, Nils (1995) "Vilken sorts straffrätt vill vi ha? Om defensiv och offensiv straffrättspolitik", i Dag Victor (red.) *Varning för straff. Om vådan av den nyttiga straffrätten*, Stockholm: Fritzes.
- Jesilow, Paul m.fl. (1992) "Reporting Consumer and Major Fraud: A Survey of Complaints" i Kip Schlegel & David Weisburd (eds.) *White-Collar Crime Reconsidered*, Boston: Northeastern University Press.
- Levi, Michael (1987) *Regulating Fraud. White-Collar Crime and the Criminal Process*, London: Tavistock.
- Levi, Michael (1992) "White-Collar Crime Victimization" i Kip Schlegel & David Weisburd (eds.) *White-Collar Crime Reconsidered*, Boston: Northeastern University Press.
- Lindgren, Sven-Åke (1997) *Politikerna och ekobrotten. En diskursanalys*, Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Mawby, R. I. & Waklate, Sandra (1994) *Critical Victimology*, London: Sage.
- Moore, Elisabeth & Mills, Michael (1990) "The Neglected Victims and Unexamined Costs of White-Collar Crime", *Crime & Delinquency*, vol. 36, no. 3, 408-418.
- Nelken, David (1994) "White-Collar Crime", i Mike Maguire m.fl. (eds.) *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford: Clarendon Press.
- Nilsson, Mats (1980) *Med alla medel. Om medicinkommersen i Sverige*, Stockholm: Prisma.
- Nilsson, Robert & Sjöström, Henning (1972) *Pillret som väckte världen*, Stockholm: Sjöström & Sjöström.
- Peppin, Patricia (1995) "Feminism, Law, and the Pharmaceutical Industry" i Frank Pearce & Laureen Snider (eds.) *Corporate Crime. Contemporary Debates*, Toronto: University of Toronto Press.
- Persson, Leif GW (1980) *Hidden Criminality - theoretical and methodological problems, empirical results*, Stockholm: Dept. of Sociology, University of Stockholm.

- Persson, Leif GW (1986) *Kampen mot Eko-brotten. Del 1. Polisen (Forskning om ekonomisk brottslighet)*, BRÅ-Forskning 1986:3, Stockholm.
- Punch, Maurice (1996) *Dirty Business. Exploring Corporate Misconduct. Analysis and Cases*, London: Sage.
- Regeringens skrivelse 1994/95:217, *Samlade åtgärder mot den ekonomiska brottsligheten*.
- Riksdagens revisorer, Rapport 1993/94:6, *Den ekonomiska brottsligheten och rätts-samhället*.
- Riksdagsmotion 1981/82:2012, Palme m.fl. (s) *Åtgärder mot skatteflykt och ekonomisk brottslighet*.
- Riksdagsmotion 1985/86: Ju 606, Westerberg m.fl. (fp) *Rättssäkerheten*.
- Riksdagsmotion 1992/93: Fi 35, Carlsson m.fl. (s) med anledning av prop. 1992/93:50 *Åtgärder för att stabilisera den svenska ekonomin*.
- Riksdagsmotion 1992/93: Fi 92, Carlsson m.fl. (s) med anledning av prop. 1992/93:150 *Förslag till slutlig reglering av statsbudgeten för budgetåret 1993/94 m.m.*
- Rikspolisstyrelsen, Rapport 1979-05-25 (C-429-2295/78), *Några synpunkter på spaningsmetoder* (arbetsgruppen angående spaning mot ekonomisk brottslighet – SPANEK), Stockholm.
- Rocheffort, David A. & Cobb, Roger W. (eds.) (1994) *The Politics of Problem Definitions. Shaping the Policy Agenda*, Lawrence, Kansas: University Press of Kansas
- Schlegel, Kip & Weisburd, David (1992) (eds.) *White-Collar Crime Reconsidered*. Boston: Northeastern University Press.
- Schrager, Laura S & Short Jr., James F. (1977) "Toward a Sociology of Organizational Crime", *Social Problems*, 407-419.
- Sellin, Torsten & Wolfgang, M. E. (1964) *The Measurement of Delinquency*, New York: Wiley.
- SFS 1997:898, *Förordning med instruktion för Ekobrottsmyndigheten*.
- Shichor, David (1989) "Corporate Deviance and Corporate Victimization: A Review and Some Elaborations", *International Review of Victimology*, vol. 1:67-88.
- Shur, Edwin M & Bedau, Adam (1974) *Victimless Crimes: Two Sides of a Controversy*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Socialdemokraterna (1997) *Partistyrerelsens utlåtanden över motionerna "Strategi för att utveckla Sverige. Starka finanser och en stabil ekonomi"* (Framtidskongressen, Sundsvall).
- SOU 1984:15, *Ekonomisk brottslighet i Sverige. Slutbetänkande av kommissionen mot ekonomisk brottslighet*, Stockholm.
- SOU 1998:40, *Brottsoffer. Vad har gjorts? Vad bör göras? Betänkande av Brottsofferutredningen*, Stockholm.
- Sudnow, David (1968) "Normal Crimes", i Earl Rubington & Martin S. Weinberg (eds.) *Deviance. The Interactional Perspective*, New York: Macmillan.
- Sutherland, Edwin (1949) *White Collar Crime*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

- Swasy, Alecia (1996) "Rely Tampons and Toxic Shock Syndrome: Procter & Gamble's Responses" i David E. Ermann & Richard J. Lundman (eds.) *Corporate and Governmental Deviance. Problems of Organizational Behavior in Contemporary Society*, New York: Oxford University Press.
- Szockyj, Elisabeth & Frank, Nancy (1996) "Introduction" i Elisabeth Szockyj & James G. Fox (eds.) *Corporate Victimization of Women*, Boston: Northeastern University Press.
- Szockyj, Elisabeth & Fox, James G. (eds.) (1996) *Corporate Victimization of Women*, Boston: Northeastern University Press.
- Tham, Henrik (1995) "Från behandling till straffvärde. Kriminalpolitik i en förändrad välfärdsstat", i Dag Victor (red.) *Varning för straff. Om vådan av den nyttiga straffrätten*, Stockholm: Frizes.
- Torstensson, Marie (1996) "Nyckelfrågor i framtida brottsofferforskning" i Brottsoffermyndigheten (utg.) *Brottsoffer i forskningen*, Umeå.
- Träskman, P-O (1979) "En modell för forskning av ekonomins kriminalitet" i BRÅ-Rapport 1979:1, *Ekonomisk brottslighet. Rapport från en konferens den 12 och 13 februari 1979 i Stockholm*.
- Vold, George B. & Bernhard, Thomas J. (1986) *Theoretical Criminology*, New York: Oxford University Press.
- Walklate, Sandra (1992) "Appreciating the Victim: Conventional, Realist och Critical Victimology" i Roger Matthews & Jock Young (eds.) *Issues in Realist Criminology*, London: Sage.
- Weisburd, David, m.fl. (1991) *Crimes of the Middle Classes. White-Collar Offenders in the Federal Courts*, New Haven: Yale University Press.
- Weisburd, David & Schlegel, Kip (1992) "Returning to the Mainstream. Reflections on Past and Future White-Collar Crime Study", i Kip Schlegel & David Weisburd (eds.) *White-Collar Crime Reconsidered*. Boston: Northeastern University Press.
- Young, Alison & Rush, Peter (1994) "The Law of Victimage in Urbane Realism: Thinking Trough Inscriptions of Violence" i David Nelken (ed.) *The Futures of Criminology*, London: Sage.
- Österberg, Eva (1997) "Från part i målet till brottsoffer – det moderna samhällets framväxt" i Brottsoffermyndigheten (utg.) *Brottsoffer i forskningen*, Umeå.

Noter:

- ¹ Uppsatsen har producerats inom ramen för projektet "Ekonomisk brottslighet – ett samhällsproblem med förhinder", vilket finansieras av Riksbankens jubileumsfond (Dnr 94-0300:02). Ett utkast presenterades för arbetsgruppen om avvikelse och kontroll vid svenska sociologförbundets årskonferens i Göteborg 29-30 januari 1998. För kommentarer och kritiska synpunkter tackas framför allt Bengt Larsson, Ilkka Mäkinen, Janne Flyghed, Kerstin Jacobsson samt Ingrid Sahlin.
- ² För en mer utförlig redogörelse och diskussion angående material och metod samt resultat från en analys av den politiska diskursen, se Lindgren (1997).
- ³ JuU 1980/81:21, om den ekonomiska brottsligheten, s. 6-7. Den svenska definitionen, med en sträng avgränsning till företag och ekonomisk vinningskriminalitet, har sin härkomst i polissammanhang. Med rötter i AMOB (arbetsgruppen mot organiserad brottslighet) bildades den s.k. SPANEK-gruppen (arbetsgruppen angående spaning mot ekonomisk brottslighet), som 1979 formulerade den fenomenbestämning vilken sedan, i stort sett ordagrant, kom att antas av ett justitieutskott med borgerlig majoritet.
- ⁴ Aubert (1952:265) beskriver denna skillnad som en klyfta mellan "law in books" och "law in action".
- ⁵ Historikern Eva Österberg (1997) framhåller att det svenska ordet brottsoffer kom i bruk först 1970.
- ⁶ Riksdagsmotion 1985/86:Ju 606, Westerberg, m.fl. (fp), *Rättssäkerheten*.
- ⁷ Ds 1996:1, s. 114.
- ⁸ BRÅ-PM 1996:5, s. 52.
- ⁹ Ds 1996:1, s. 114.
- ¹⁰ BRÅ-PM 1996:5, s. 171-73.
- ¹¹ Ibid., s. 107.
- ¹² Fattah (1997) framhåller, utifrån en annorlunda sammanställning av olika offer typer, att opersonliga offer av många anses vara ett tillbörligt och accepterat mål för olika brottsangrepp.
- ¹³ Shichor (1989) har hämtat denna indelning från Sellin & Wolfgang (1964). Notera att Shichor gör en fömligen fri tolkning av Sellins och Wolfgangs brotts- och offerklassifikation, enligt vilken fysiska skador och egendomsbrott riktade mot enskilda personer kategoriseras för sig. Jag följer i detta avseende Shichor och använder de tre offerkategorierna primärt för att särskilja separata klasser av offer.
- ¹⁴ Fattah refererar här till en studie av Smigel, E. O & Ross, H. L (1970) *Crimes Against Bureaucracy*, New York: Van Nostrand.
- ¹⁵ Framställningen omfattar enbart de fem riksdagspartier som haft riksdagsrepresentation hela den aktuella perioden. Ställningstaganden från Kristdemokratiska partiet, Miljöpartiet och Ny demokrati har utelämnats. För en mer detaljerad skildring av samtliga partiers uppfattningar, se Lindgren (1997).
- ¹⁶ För centerpartiets vidkommande gäller denna betoning åtminstone fram till mitten av 1980-talet, för att på nytt återkomma efter 1994.

- ¹⁷ Socialdemokratins betoning av skattebrotten återfinns i mer partiinterna definitioner av ekonomisk brottslighet. Hit räknas också enskildas skattebrott, förutsatt att de rör betydande summor. Den av regeringen Palme tillsatta kommissionen mot ekonomisk brottslighet benämndes från början "en kommission mot skatteflykt och ekonomisk brottslighet".
- ¹⁸ Riksdagsmotion 1981/82:2012, Palme m.fl. (s), *åtgärder mot skatteflykt och ekonomisk brottslighet*.
- ¹⁹ Riksdagsmotion 1992/93:Fi 35, Carlsson m.fl. (s), *med anledning av prop. 1992/93:50 åtgärder för att stabilisera den svenska ekonomin*, och riksdagsmotion 1992/93:Fi 92, Carlsson m.fl. (s), *med anledning av prop. 1992/93:150 Förslag till slutlig reglering av statsbudgeten för budgetåret 1993/94 m.m.*
- ²⁰ Regeringens skrivelse 1994/95:217, s. 4 och Ds 1996:1.
- ²¹ Regeringens skrivelse 1994/95:217, s. 5-6 samt partistyrelsens utlåtanden över motionerna *Strategi för att utveckla Sverige. Starka finanser och en stabil ekonomi*, Framtidskongressen Sundsvall 1997.
- ²² Persson (1986, s. 10-11). Vid sidan av mer renodlade ekonomiska vinningsbrott, såsom skatte- och avgiftsbrott, bedrägerier, konkursbrott, borgenärsbrott, brott mot bestämmelser om statliga bidrag och lönegarantinormer m.m. inbegrips vissa miljöbrott i den avgränsning som, enligt Persson, ska ses som "anvisningar" för polisens ekobrottsrotlar.
- ²³ För en svensk studie om läkemedelsindustrins agerande, se Mats Nilsson (1980).
- ²⁴ Se Finley (1996), Claybrook (1996), Peppin (1995) och Swasy (1996) för detaljerade redogörelser för skadeverkningar och offer.
- ²⁵ Två exempel härpå är Astras uppgörelse 1961 med utbetalning av ersättning till cirka hundra svårt skadade svenska barn och protesterna och bojkotterna mot Ciba-Geigy under 1970- och 80-talen för SMON-skandalen i Japan (svåra biverkningar i form av blindhet och förlamning förorsakade av magmedlet oxikinolin, vilket bl. a. försåldes under varunamnet Entero-Vioform). För litteratur om dessa båda fall, se Robert Nilsson & Henning Sjöström (1972) och Olle Hansson (1987). För en skildring av "neurosedynaffären" (Thalidomide) sett ur ett internationellt perspektiv (jämte presentationer och analyser av nio andra internationellt uppmärksammade fall av företagsbrottslighet), se Punch (1996).
- ²⁶ Den här debatten brukar kallas Sutherland – Tappan-debatten, efter den kritik som Paul Tappan på 1940-talet riktade mot Edwin Sutherland och hans begrepp "white-collar crime". Tappan hävdade att Sutherlands begrepp tog sikte på omoraliska beteenden i stort bland högt uppsatta personer i deras yrkesutövning, och att han inkluderade åtskilliga förfaranden som inte var kriminaliserade. Sutherland å sin sida poängterade att "manschettbrott" utgör exempel på kriminellt beteende om man ser till generella kriterier om skada och kränkningar samt rättslig reglering av straff riktat mot sådant beteende. Till följd av affärsmännens höga sociala status, en allmän trend mot icke-straffande metoder och allmänhetens diffusa och oorganiserade harm mot denna typ av brottslighet, så har de emellertid i huvudsak hanterats inom de administrativa och civilrättsliga regelverkens ramar.

- ²⁷ Typologin har hämtats från Henry & Milovanovic (1996:108), vilka i sin tur hämtat den från Frank E. Hagan (1986) *Introduction to Criminology*, Chicago: Nelson-Hall.
- ²⁸ För olika innebörder och betoningar av detta begrepp, se Chambliss (1988), Barak (1991) och Cohen (1996).
- ²⁹ Trots att det socialdemokratiska partiet och den socialdemokratiska regeringen under senare år påtalat vikten av att miljöbrottslighet i ökad utsträckning betraktas och behandlas som en typ av ekonomisk brottslighet, syns inga spår av denna ambition i regeringens instruktion för den nya s.k. Ekobrottsmyndigheten (SFS 1997:898). Där avgränsas och preciseras ekonomisk brottslighet till finans-, näringslivs- och skatterelaterad brottslighet.
- ³⁰ Jareborg (1995:29) påpekar att ett av kännetecknen för vad han kallar straffrättens offensiva inriktning är att man lägger ökad vikt vid gärningar riktade mot statsapparaten, dess institutioner, politik och myndighetsutövning. Samma tendens av ökad vikt gäller också en anonym allmänhet.
- ³¹ Denna utveckling svarar väl mot ett annat av Jareborg (1995:29) identifierat särdrag för en offensiv straffrättslig inriktning; att avkriminaliseringar nästan är omöjliga att genomföra, medan ny- och uppkriminaliseringar är lätta att åstadkomma.

Adress: Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet
Box 720
S-405 30 Göteborg
E-mail: Sven-Ake.Lindgren@sociology.gu.se